

Modern Türklük Araştırmaları Dergisi

Cilt 17, Sayı 2 (Haziran 2020), ss. 312-330

DOI: 10.1501/MTAD.17.2020.2.16

Telif Hakkı®Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

MAKALE

***Kutadgu Bilig'*de Sağlığı Koruma Bilgisi ve Sağlıkla İlgili Bazı Eş Anlamlı Sözcükler**

Özen Yaylagül Üstünel

19 Mayıs Üniversitesi (Samsun)

ÖZET

XI. yüzyılda yazılmış, öğüt verici bir mesnevi olan *Kutadgu Bilig* bize başka birçok bilgi yanında sağlığı koruma konusunda da bilgiler sunar. Eserde yer alan sağlıkla ilgili bilgiler bize *Kutadgu Bilig* müellifi Balasagunlu Yusufun eski ve orta dönem Türk tıbbında kabul gören ve antik kültürle (Yunan ve Çin tıbbı) dayandırılan İslam tıbbının da benimseyip geliştirdiği *Humoral Patoloji Kuramı* konusunda bilgi sahibi olduğunu gösterir. *Kutadgu Bilig'*de sağlık kavramsal alanıyla ilgili *ig, kem, toğa; em, ot; emçi, otaçı, kam; mu'azzim, afsünçü; emle-, ota-; esen, ıgsız; esenlik, ıgsızlık*, gibi çok sayıda eş anlamlı sözcük bulunmaktadır. Sağlıkla ilgili eş anlamlı sözcüklerin çokluğu eski Türk tababet geleneğini devam ettiren Karahanlı sahası Türklüğünün sağlıkla ilgili çok çeşitli uygulamalarının göstergesidir. Bu arada tababet alanında Arap, Fars, Hint, Çin gibi yabancı topluluklarla da bilgi alışverişinde bulunmaları nedeniyle yeni sözcükleri de ödünçleyerek söz varlıklarını zenginleştirmişlerdir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Kutadgu Bilig, sağlığı koruma bilgisi, eş anlamlılık, XI. Yüzyıl.

ABSTRACT

Kutadgu Bilig is an advising masnavi which was written in the 11th century, provides us information on health protection and besides many other informations. We understand through the informations that Yusuf Hacib who is the author of *Kutadgu Bilig*, has a knowledge of Humoral Pathology Theory which was adopted and developed by Islamic medicine, which was accepted in ancient and middle Turkish medicine and based on ancient cultures (Greek and Chinese medicine). In *Kutadgu Bilig*, numerous synonyms such as *ig, kem, toğa; em, ot; emçi, otaçı, kam; mu'azzim, afsünçi; emle-, ota-; esen, igsiz; esenlik, igsizlik, etc...* associated with healthy take place. The abundance of health-related synonyms is indicative of a wide range of health-related practices of Turkic of the Karakhaned area, which continued the old Turkish medical tradition. In the meantime, they exchanged information with foreign communities such as Arab, Persian, Indian and Chinese in the field of medicine, and enriched their vocabulary by borrowing new words.

KEY WORDS

Kutadgu Bilig, health protection, synonymy, XIth century.

1. Giriş

XI. yüzyılda yazılmış, öğüt verici bir mesnevi olan *Kutadgu Bilig* (KB) bize başka birçok bilgi yanında sağlığı koruma konusunda da bilgiler sunar. Eserde yer alan sağlıkla ilgili bilgiler bize *Kutadgu Bilig* müellifi Balasagunlu Yusuf'un eski ve orta dönem Türk tıbbında kabul gören ve antik kültürlerle (Yunan ve Çin tıbbı) dayandırılan, İslam tıbbının da benimseyip geliştirdiği *Humoral Patoloji Kuramı* konusunda bilgi sahibi olduğunu gösterir.

Humoral Patoloji Kuramı insan bedeninde dört temel unsur belirler: ateş, yel, su, toprak. Anadolu ve çevresinde 14. yüzyıl ve sonrasına ait Türkçe tıp metinlerinde bu unsurlar kan (Yun. *haima*), safra (Yun. *chole*), sevdâ (Yun. *melanchole*) ve balgam (Yun. *pflugma*) ile eşleşir. Bunlar eski Türk tıp metinlerindeki *sarıg, sarıg suv* 'safra', *lisp-lişp* 'balgam', *kan* 'kan' ... vs. ile uygunluk gösterir (Sertkaya 1997). *Humoral Patoloji Kuramı* hastalıkların bu dört temelden biri veya birkaçının eksilmesi veya artmasıyla ortaya çıktığını ileri sürer. Psikolojik rahatsızlıkların kökeninde de bu dört unsurdaki dengesizliğin yattığına inanılır. Bu dört unsurla ilgili bir dengesizliği anlamak için hekim, nabız teşhisi ve anamnez; yani hastayı sorgulama ve alınan yanıtlara göre bir tedavi seçimi yolunu izler. Söz konusu kurama göre, dört unsur (hava, ateş, toprak, su), dört hult ile yani vücut sıvısıyla (sırasıyla kan, sarı safra, kara safra ve balgam) eşleştirilmiştir. Bunların her birinin ilişkide olduğu organlar da belirtilmiştir. Buna göre kan=kalp ve akciğerle, sarı safra=karaciğer ve öd'le, kara safra=dalac ve mideyle, balgam=beyinle eşleştirilir. Ayrıca bunların her birinin eşleştirildiği mevsimler (sırasıyla ilkbahar, yaz, sonbahar, kış), yaş dönemleri (sırasıyla çocukluk, gençlik, erişkinlik, ihtiyarlık) ve renklerden (sırasıyla kırmızı, sarı, siyah, beyaz) de söz etmek

gerekir (Yaylagül 2010). Sağlığı korumak için vücuttaki bu dört unsuru dengede tutmak gerekir. KB'de bu dört unsur için kullanılan üst-terim *tadu* (KB 6006) olup KB gibi XI. yüzyılda yazılmış *Dīvānū Luġāti't-Türk'te* (DLT) "insanın tab'ı ve tabiatı" (Atalay 1999: III, 220), "a man's inborn nature" (Dankoff and Kelly 1985: 174) şeklinde açıklanmıştır. Vücuttaki dengenin unsurlardan birinin artması sonucunda bozulması durumunda dengeyi yeniden sağlama yönünde tedavi uygulanır. *Kutadgu Bilig'deki* şu beyitler buna işaret eder:

takı bir tüş ol kör bu yıl faslıña / tadusı küçenip barır aslıña / yıl ülgi yaz erse kiçig erse er/ kızıl körse barça yağız körse yér / anı kan küçemiş bolur belgüülüğ / ayu bér kan alsun anar ülgülüğ / yıl ülgi yay erse tüşegli yégit / sarıg al tüşese ya kürküm ögit / sarıgı küçenmiş bolur ay büğü / özini boşutğu terengbîn yéğü / yıl ülgi küz erse er erse orut / kara körse tağ ya kuğuğ körse üt / bu sewdā küçenmiş bolur ay kadaş / ot içgü meşesin arıtğu adaş / kiş erse yana tüş körügli karı / akar suw tüşese ya buz kar tolu / küçenmiş bolur kör anıñ balgamı/isiş neñ yitürgü içürgü emi (6006-6014) "Bazı rüyalar vardır ki yılın mevsimlerine bağlıdır; hıtlardan biri kuvvetlenerek rüyayı kendi aslına çeker. Yılın mevsimi bahar ve insan da genç ise her şeyi kızıl ve yeri kara görürse belli ki onun kanı kuvvetlenmiştir, ona bir miktar kan aldırması tavsiye edilir. Yılın mevsimi yaz ve rüya gören delikanlı ise rüyasında sarı, pembe renklerle safran veya öğütülmüş bir şey görürse ey bilgili, onun safrası kuvvetlenmiş olur; midesini boşaltması ve kudret helvası yemesi gerekir. Yılın mevsimi güz ve insan da geçkin yaştaysa, rüyasında siyah dağ, kuyu veya çukur görürse; ey kardeş, onun sevdası kuvvetlenmiştir; ey dostum, o ilaç içmeli ve beynini temizlemelidir. Mevsim kış ve rüya gören de ihtiyar ise; rüyasında akarsu veya buz, kar ve dolu görürse onun balgamı kuvvetlenmiş olur; bunun ilacı ona sıcak şeyler yedirmek ve içirmektir."¹

Bu beyitlerde vücut sıvılarından birinin artması sonucunda dengenin bozulmasının belirtileri olarak rüyada görülenler, özellikle renkler belirtilmekte, vücut dengesinin yeniden kurulması için tedaviler önerilmektedir. Burada sözü edilen tedaviler Anadolu ve çevresinde XIV. yüzyıldan sonra yazılmış tıp metinlerinde de önerilen tedavilerdir. Söz gelişi *terengbîn* XVI. yüzyılda yazıldığı düşünülen *Ebvâb-ı Şifâ*'da tedavide sıklıkla kullanılan bir deva olarak gösterilmiştir²

¹ Çevirilerde Arat (1988) neşrinden yararlanılmakla birlikte bazı değişiklikler yapılmıştır.

² *terencübîn* (1) (< Far.) "Terencebîn; "Terencebîn vezninde ve müradifidir ki kudret helvası nevindedir. Deve dikenini üzere şebnem gibi nail olur. Taamı halavettlidir. Arabîde menn, Türkîde bal sıra ve Basra balı, bir nevine ilgin balı derler. Terencebîn muarrebidir. Malum ola ki kudret helvası elsine-i nâsta iki nevi menn'e itlak olunur. Biri beyaz olandır ki Arabîde

(Yaylagül 2010).

*Kutadgu Bilig'*de saadeti temsil eden Ay Toldı'nın hastalanması, ahenk içinde bulunan unsurlar arasında fesat baş göstermesi ve birinin tahakküm ederek diğerlerini bastırmasına bağlanır.³ Bunun sonucunda unsurların durumu değişir; yiyeceği çiğ gelir, gönlünü bir sıkıntı kaplar ve ağır bir hastalığa tutulur. Unsurlar bozulur, kuvveti azalır; dik vücudu yaş söğüt dalı gibi bükülür. Hastalığı gittikçe ağırlaşıp onu inleyerek yatağa düşürünce doktorlar etrafına toplanır, nabzına bakarlar ve teşhis koymaya çalışırlar. Birine göre Ay Toldı'yı kan tutmuştur; yani dört vücut sıvısı arasındaki dengeler kanın artmasıyla bozulmuştur. Bu durumda damarını açmak ve kan akıtmak gerektiği belirtilir. Birine göre kabız olmuştur, müshil içirerek onu boşaltmak gerekir. Doktorlardan biri şerbet hazırlar ve gül suyu katar, diğeri gerekli gördüğü bir içki yapar (1053-1061); yani doktorlar aynı zamanda eczacıdır da. Bunlar kişilere sağlıkla ilgili öğütler verirler. Verilen öğütler aranda az yemek (4641, 4671), yerken ve içerken acele etmemek (1998), yemekleri acele etmeden iyice pişirmek⁴ (632) gibi bugün de tıp dünyasında benimsenen öğütlerdir. *Kutadgu Bilig'*e göre çok yiyen insan her vakit hastalıklı olur; insana hastalık boğazdan ve yemekle birlikte girer; hastalık insanı ihtiyarlatır, yüzünü sarartır ve o insan ömrünü tamamlayamaz (4672-4674). Yemeklerin iyi hazmedilmesi de sağlık için gereklidir:

kalı sıñmese aş tadu artatur/tadu artasa er kör iglep yatur (3579) "Eğer yemek hazmedilmezse esas unsurları bozar; unsurlar bozulursa insan hastalanıp yatağa düşer."

Sağlıklı yaşam için uyku düzeninin iyi olması da gereklidir. Uyku durumu bozuklukları hastalık belirtisi olabilir. Bu duruma KB'de şöyle işaret edilmiştir:

ayttı ilig emdi köñlün neteg/negü ol iğin emdi uğkurı neteg (1069) "Hükümdar 'Şimdi gönlün nasıl, hastalığın nedir, uykun nasıl?' dedi."

terencebîn derler. Bu nevin şehdane ve beyaz olanına menn-i Efrençî derler. Zira Firenkler terbiyeyle beyaz peynir şekeri gibi ederler. Biri dahi ihyanen bu diyarlarda tabla-kârlar kudret helvası diye satarlar yeşile mail bir men'dir. Bunun aslı Horasan'da Herat vilayetinde söğüt ağacına nazil olur derler. Araplar şirhuşk derler şirkuş muarrebidir. Avam şirhişt derler. Türkide bu nevine oğlan aşu tabir ederler." (BK 2009: 768). Kullanıldığı Hastalık: safrâyî ve balğamı ishâl eder 80a: 14.

³ *yaraşık tadular karıştı için/küçendi biri tuttu bastı için/tadu teğşürüldi aşu boldı yêg/ağır boldı köñli katığ tuttu ig* (1053-1054) "Ahenk içinde bulunan unsurlar arasında fesat bas gösterdi; biri tahakküm etti, diğerlerini bastırdı. Unsurların durumu değişti; yiyeceği çię geldi; gönlünü bir sıkıntı kapladı ve ağır bir hastalığa tutuldu."

⁴ *iwe kılmış işler neçe yêg bolur/iwe bışmış aşını yêse ig bolur* (632) "Acele ile yapılan işler daima çiğ kalır; acele ile pişirilen yemeği yiyen insan hasta olur."

İnsanın bir şeyi arzulayıp elde edememesi sonucu da hastalık oluşabileceği belirtilmiştir:

könül ârzü birle kalı iglese/tilek bulsa onlur kemi belgüüg (3874) "Eğer gönül bir şeyi arzular ve bu arzu onda hastalık derecesine varırsa o ancak dileğini bulmakla şifa bulur."

İnsanları çekememek de bir hastalık ve hastalık nedeni olarak gösterilmiştir:

teyizlik ig ol bir otatgu uzun/yemişi anı yer sızar bu öziün (4253) "Çekememek bir hastalıktır ve uzun bir tedaviye muhtaçtır; onun yediği kendisini yer ve o kendi kendisini eritir."

negü aşğı ötrü kişig tepsemek/kışig tepsegüçi sonı iglemek (4255) "Böyle olunca insanları çekememenin ne faydası var; insanları çekemeyen kişinin sonu hastalıktır."

KB'ye göre hayâsızlık⁵ ve bilgisizlik⁶ de bir hastalıktır ve bilgili insandan hastalıklar uzaklaşır.

Kutadgu Bilig'de sağlığı korumak için yapılması gerekenler arasında halkın dertlerine derman oldukları için hekimlere benzetilen⁷ beylere, hükümdarlara karşı itaatkâr olmak, ona kafa tutmamak (652), hiddetlendirmemek (784) yanında dilin korunması; yani sözün doğru ve düşünülerek söylenmesi (163, 167, 168, 967) de vurgulanmış; yine hayâsızlık da bir hastalık olarak görülmüştür (1661). Hayâsızın dili doğru söz söylemez (2203).

Hastalık günahların kefaretidir. İnsan hastalıktan kurtulduğunda günahlarından da kurtulur ve sevap kazanır:

yazukka kefaret ig ol kör saña (5981) "Bak, senin için günaha kefaret hastalıktır."

igini edgü bolğa esen bolğa sen / yazukun arıgay muyan bulğa sen (5985) "Hastalığın iyileşecek, sağlığına kavuşacaksın; günahından arınacak sevap kazanacaksın."

Yusuף'un yaşadığı dönemde geleneksel Türk tıbbının uygulamaları yanında Hint tıbbının da etkili olduğu söylenebilir. Nitekim bir beyitte Yusuf, kavga sonrası

⁵ *uwut ol tıdığlı kamuğ teşsizig/uwutsuzluk erke idi teşsiz ig* (1662) "Her türlü densizliğe haya engel oldu; hayâsızlık insan için çok kötü bir hastalıktır."

⁶ *bilig ma'nisi bil negü tér bilig/bilig bilse ötrü yırar erde ig/biligsiz kişi barça iglig bolur/igig emlemese kişi terk öliür/yori ay biligsiz igini ota/biligsiz otin sen ay bilge kuda* (156-158) "Bilginin manasını bil, bak bilgi ne der; bilgiyi bilen insandan hastalık uzaklaşır. Bilgisiz insan hep hastalıklı olur; hastalık tedavi edilemezse insan çabuk ölür."

⁷ *ay ilig otaçı sanı sen bu kün/boğun barça iglig saña munluğun* (5241) "Ey hükümdar, sen bugün bir hekimsin; halkın ise sana muhtaç olmanın hastasıdır."

haklarında verilen hükmü beğenmeyerek yüzlerini ekşiten kişileri Hint ilacı içmiş kişilere benzettir (815).

Yusuf'a göre bazı şeylerin azını az görmemek gerekir. Bunlardan biri de hayatın tuzağı,⁸ ölümün öncülü⁹ olan hastalıktır. Kişinin sağlığını koruması doğrulukla hizmet edip yüzünü ağartabilmesi, yani toplumsal saygınlık için de gereklidir.¹⁰

2. Kutadgu Bilig'deki Sağlıkla İlgili Bazı Eş Anımlı Sözcükler

Bu çalışmada *Kutadgu Bilig'*de yer alan çok sayıda eş anlamlı dil unsuru arasında yer alan sağlıkla ilgili eş anlamlı sözcükler ele alınacaktır. Eş anlamlılığın dilbilgisiyle ilgili ve sözlükle ilgili iki türünden söz edilebilir. Sözlükle ilgili eş anlamlılıkta birden fazla sözcüğün aynı anlamı karşılaması durumu söz konusudur. Eş anlamlılık meselesine geçmeden önce anlamın ne olduğuna bakmak gerekir. Anlamı tanımlamak oldukça zordur. Lyons (1981: 136) anlamın konuşmacı zihninden dinleyici zihnine somutlaştırılarak taşınabilen düşünce veya kavramlar olduğunu belirtir. Leech (1981) anlamın kavramsal (conceptual)¹¹, çağrışımsal (connotative)¹², toplumsal (social),¹³ duygusal (affective),¹⁴ yansıyan (reflected),¹⁵ eş dizimsel (collacative),¹⁶ izleksel (thematic)¹⁷ anlam olmak üzere yedi türünü belirlemiştir.

⁸ bu dört neñ azın azka tutma negül/bügü sözlemiş söz eşitgü ögü/bu törtte biri ot birisi yağıl/üçünçi ig ol kör tiriglik ağı (306-307) "Bilgelerin sözünü dinle, düşün ve şu dört şeyin azını azımsama. Bu dörtten biri ateş, biri düşmandır; üçüncüsü hayatın tuzağı olan hastalıktır."

⁹ bu ay toldı hâlin eşitti ilig/ölüm tutğaki ig tegürmiş elig (1067) "Hükümdar, bu Ay Toldı'nın durumunu işitti; ölümün öncüsü olan hastalık onu ele geçirmişti."

¹⁰ tiriglik kerek bir tuçı igsizin/tapınsa kıyksız yarutsa yüzün (482) "Doğrulukla hizmet edip yüzünü ağartmak için insana lazım olan şeylerden biri hastaliksız geçen hayattır."

¹¹ Bilişsel anlam olarak da adlandırılabilir temel anlamla ilgili bir anlam türüdür.

¹² Kişiden kişiye değişebilen, yoruma açık ve değişken bir anlam türüdür.

¹³ Zaman, uzmanlık, statü, tarz gibi değişkenlere göre belirlenebilen anlamdır.

¹⁴ Bağlama bağımlı bu anlam türü tonlama, jest, mimik gibi bazı göstergelerin de yorumunu gerektiren bir anlam türüdür.

¹⁵ Birçok kavramsal anlamın bir arada bulunduğu, tek bir sözcüğün anlam özellikleriyle ilgili olmayıp başka bir kavramı karşılamak için kullanıldığında ortaya çıkan anlamdır. Semantikten çok pragmatikğin yani edimbilimin çalışma alanına girer.

¹⁶ Sözcüğün birlikte ortaya çıkma eğilimli olduğu sözcüklerle ilişkisi sonucunda kazandığı anlamdır.

¹⁷ Daha çok cümle anlambilimiyle ilgili olan, konuşmacının veya yazarın ulaştırmak istediği mesajı düzenleme yoluyla belirlenen anlamdır.

Sözcükler arasında kurulan temel anlam ilişkileri alt anlamlılık (*hyponymy*), karşıt anlamlılık (*antonymy*), eş anlamlılık (*synonymy*) şeklinde belirlenebilir. Eş anlamlıların belirlenmesinde alt anlamlılık ve karşıt anlamlılık durumlarının dikkate alınması gerektiği gibi çok anlamlılık da bilinmesi gereken önemli konular arasındadır. Çok anlamlı sözcükler söz konusu olduğunda (dildeki sözcüklerin birçoğu çok anlamlıdır) bu sözcüklerin mi yoksa bu sözcük anlamlarından bir veya birkaçının mı eşdeğerlik gösterdiği önemlidir. Dil biliminde sözcük eş anlamlılığının dilin doğasına aykırı olduğu (Ullmann 1972: 141), eş anlamlılığın sözcük düzeyinde değil mana düzeyinde ele alınması gerektiğini (Murphy 2003: 29) ortaya koyan yayınlar bulunmaktadır. Gerçekten de sözcüklerin birçoğu çok anlamlıdır ve sözcük anlamları bağlama göre değişmekte; cümledeki diğer unsurlara göre anlam başkalaşmaktadır. Bu durumda sözcüğün anlamlarından bazıları diğer sözcüklerin bazı anlamlarıyla denkleşebilmekte, bazılarıysa da denkleşmemektedir.

Eş anlamlılık belli bir dilde bulunan dilsel birimler arasındaki içerik benzerliği veya aynılığı olarak da tanımlanabilir. Dilbilimciler eş anlamlılığın varlığını tartışmışlar ve genellikle dillerde tam anlamıyla eş anlamlı (*completely synonymous*) kabul edilebilecek sözcüklerin olamayacağı, mutlak eş anlamlılığın (*absolutely synonymous*) olamayacağı yönünde görüşler ileri sürmüşlerdir (Lyons 1981, Cruse 1986, Palmer 2001). Tam/mutlak eş anlamlılık her bağlamda birbirinin yerine geçebilmeyi gerektirir; yani belli bir dil içindeki iki veya daha fazla dil unsuru bütün bağlamlarda yer değiştirebiliyorsa, unsurlar arasında bilişsel ve stilistik hiçbir fark bulunmuyorsa bu dil unsurları mutlak eş anlamlı demektir. *Kutadgu Biliğ*'de de mutlak eş anlamlı dil unsurlarından söz etmek zordur. Yakın-eş anlamlılık (*plesionymy/near-synonymy*) anlamları nispeten yakın fakat anlamlarının hiç biri aynı olmayan, birbirine yalnızca benzer anlamlar taşıyan bağlama bağımlı, farklı doğruluk koşulları olan, bilişsel, duygusal-çağrışımsal anlamları farklı olan, her bağlamda yer değiştiremeyen dil unsurlarıyla ilgiliyken bilişsel eş anlamlılık (*cognitive/referential synonymy*), aynı kavrama gönderdiği bilinmesine karşın lehçe, üslup, tarz, duygu, değerlendirme ve çağrışımlar açısından değişikliklerin söz konusu olduğu dil unsurlarıyla ilgilidir (Lyons 1981, Cruse 1986). İki sözcük veya terimin yalnızca belli bir bağlamda geçerli olacak şekilde eş anlamlı olduğu bir başka eş anlamlılık türü de bağlama bağımlı eş anlamlılıktır (Palmer 2001). Eş anlamlıların belirlemenin ve birbirinden ayırmanın en önemli ölçütü eşdizimliliktir. Eşdizimlilik dil unsurlarının bir arada bulunma durumlarıyla ilgilidir. Bazı dil unsurlarının aynı yerde ortaya çıkma sıklıkları daha yüksektir, bazıları diğerlerini gerektirir, bazıları bir arada yeni

anamlar oluşturur. *Kutadgu Bilig'* de çok sayıda bilişsel ve yakın-eş anlamlı dil unsuru¹⁸ yanında bağlama bağımlı eş anlamlı dil unsurları da tespit edilmiştir. Bu çalışmanın konusu *Kutadgu Bilig'* den tespit edilen eş anlamlı dil unsurları içinde yer alan sağlıkla ilgili eş anlamlı sözcüklerdir. Söz konusu sözcükler eş anlamlılıkla ilgili sınıflandırmaya bağlı alt başlıklar kullanılarak verilmemiş eş anlamlı sözcük kümeleri bir arada ele alınmıştır. Çünkü aynı eş anlamlılık kümesi içinde yer alan sözcüklerden biri diğeriyle bilişsel eş anlamlı iken diğeriyle yakın-eş anlamlı veya bağlama bağımlı eş anlamlı olabilmektedir. Bu eş anlamlı sözcükler ele alınırken eşdizimlilik durumlarına da dikkat edilmiştir.

ot, em, dārū

ot ve *em* sözcükleri *Kutadgu Bilig'* de sıklık oranı yüksek yakın-eş anlamlı sözcüklerdir. DLT dizininde (1972: 89) *ot* sözcüğü üç ayrı madde başında verilmiştir. Bunlardan birincisi 'ot, hayvan yemlerinin hepsi' (I, 14, 35, 65...), ikincisi 'ilaç, em, zehir' (I, 35, 47, 154...), üçüncüsü ise 'ateş, duman' (I, 43,164) şeklinde anlamlandırılmıştır.¹⁹ *em* sözcüğü ise DLT'de 'ilaç' anlamında (I, 38, 95, 407; II, 363; III, 157) tespit edilmiştir. Eş anlamlı bu sözcükler, sınırlı eşdizimli veya serbest sözcük birliktelikleri şeklinde karşımıza çıkmaktadır. *ot*²⁰ ve *em*²¹ sözcüklerinin her ikisi de

¹⁸ "Dil unsuru" terimi; sözcük, deyim, sözcük öbeği, cümle vb. için bir üst-terim olarak kullanılmıştır.

¹⁹ Bunlardan ilk ikisinin aynı madde başında verilmesi üçüncünün ise eşadlı bir sözcük olarak ayrı madde başında verilmesi daha uygun olur. Çünkü ikinci *ot* sözcüğünün anlamı birinci *ot* sözcüğünden metonimik olarak gelişmiştir.

²⁰ *ot em kalmadı kör neçe kıldılar/yaraşık ne erse anı bērdiler* (1061) "Bak, ne kadar tedavi varsa uyguladılar; yarayacak ne varsa onu verdiler."

bu ay toldı aydı ay ilig kutı/mēni tuttı ol ig añar yok otı (1070) "Ay Toldı: "Ey devletli hükümdar, beni çaresi olmayan bir hastalık tuttu" dedi."

ölümke asiğ kıldı erse ot em/otaçı turu kalğay erdi ulam (1199) "Ölüme karşı ilaç, deva fayda etseydi doktorlar ebediyen hayatta kalırdı."

telim törlüg otlar anıñda bolur/yēgü yalğağ ot ya içgü kolur (2888) "Onun elinde yenilen, yalanan veya içilen, arzu edilen her türlü ilaç bulunur."

kamuğ igke ot ol emi belgülgöl ig emlegüçi kamu belgülgöl (3873) "Her hastalığın bir ilaç ve çaresi vardır; bu hastalığı tedavi eden kam da bulunur."

ağır sawçılarıg ilette ölüm/ladım kim itügey ot em ya tolum (4838) "Nice ulu peygamberleri ölüm götürdü; artık kim ona karşı ilaç, deva veya silah bulabilir?"

kötürme bayutma isiz öktemig/lağ kılğa şeksiz saña ot emig (5522) "Zalim ve kötü kimseyi yükseltme ve onu zengin etme; o sana şüphesiz, ilaç ve devayı zehir hâline getirir."

‘ilaç’ anlamında kullanılmakla birlikte *ot* sözcüğü başlangıçta ‘yalnız bitkilerden elde edilen ilaçlar’ için kullanılmıştır. Oysa eski Türk tıbbında ilaç yapmak için

²¹ *kişi edgü teler bu edgü kim ol/bu edgü kişi muşda erke em ol* (3935) “İyi adam derler, iyi adam kimdir; iyi adam derdi olanlara deva olan kimsedir.”

oğulluk ata bolsa bilge tetig/kısa tutğu tutçı emi bu itig (1221) “Çocuk babası bilge ve zeki ise oğluna daima sıkı bir terbiye vermelidir; bunun usulü ve çaresi budur.”

erejlig tilese kişi öz künin/könilik içinde tilegü emin (1291) “İnsan gününün huzurlu geçmesini isterse bunun çaresini doğrulukta aramalıdır.”

konukları körgü ya boğuzu yemil/açığılıg açığısızka kılsa emi (2496) “Konukların kalacakları yeri ve yiyeceklerini ayarlar; hediyeli veya hediyesizlerin usul ve çaresine bakar.”

katıgılan küdezigil katıgı tut anı/kalı bardı erse tileme emin (2943) “Gayret et, gözet, onu sağlam tut; eğer giderse ona çare bulunmaz.”

ayıtmışnu aydım ay elig kuti/negü teg kerekin emi hem otı (2944) “Ey devletli hükümdar sorularını yanıtladım; nasıl olması gerektiğini, çare ve tedbirini bildirdim.”

münümmü üküşrek azu erdemim/ayu bër maşa sen kılayın emim (3101) “Kusurum mu daha çok yoksa erdemim mi, bana söyle ben de ona göre çaresine bakayım.”

negü tër eşitgil kişi üdrümi/uruş kesmegüke kisi ol emi (3372) “İnsanların seçkini ne der dinle; neslin kesilmemesinin çaresi kadındır.”

eginke keğim ya boğuzka yemil/kerek ay kadaş bu tiriğlik emi (3664) “İnsanın sırtına giysi ve boğazına yiyecek gerek; ey kardeş, bunlar hayatın çaresidir.”

bu yanlıg bolur kör er at suhbeti/katılmak tilese emi bu otı (4312) “Hizmetçilerle sohbet böyle olur; onlar arasında yaşamak istersen devası ve çaresi budur.”

iliğdin kolu bër meniñ ‘udrümi/yarağı ne erse otı kıl emi (4871) “Hükümdardan benim için özür dile; ne yapmak gerekiyorsa onu yap ve bu işi hallet.”

bu erdi meniñ bu iğimke emil/sewındürdi emdi meniñ köñlümi (5021) “Benim hastalığımdan devası buydu, artık içim rahat etti.”

kalı kılmasa sen emi ya otı/boğunka bolur sen tiriğlik yutı (5245) “Eğer sen ilaç ve deva kılmazsan halk için bir hayat felaketi olursun.”

ay boşlağ yoriğli boğun ökte mi/bayat ayıtığı bar anutğıl emi (5275) “Ey isyan vadilerinde başıboş dolaşan insan, Tanrı bunu senden soracaktır, cevabını hazırla.”

negü tër eşitgil kişi tıldamı/kamuğı kılğu işke kênş ol emi (5651) “Dinle, Tanrıdan insanlara haber getiren peygamber ne der: “Her yapılacak işe danışılarak çare bulunur.”

sen edgü kıılır sen meniñ köñlümi/ölüm utru keldi otı yok emi (6068) “Sen benim gönlümü teselli etmek istiyorsun (fakat) ölüm karşıma geldi, bunun çaresi ve devası yoktur.”

ayā kên yorıklıg boğun ökte mi/ölüm yetgelir terk otı kıl emi (6167) “Ey insanlara geniş yetkilerle hükmeden, ölüm yetişmek üzere, çabuk bir çaresine bak.”

munuku körür sen meniñ hâlimi/saşa bolsu ‘ibret otı kıl emi (6174) “Benim hâlimi işte görüyorsun, bu sana ibret olsun; buna göre bir çare ve tedbir al.”

yême yakşı aymış kişi üdrümi/cefâci et özke otı hem emi (6361) “İnsanların seçkini çok güzel söylemiş; onun sözü cefacı vücuda karşı bir çare ve tedbirdir.”

hayvanlardan elde edilen droglar yanında çeşitli su, toprak ve madensel maddelerden de yararlanarak ilaçlar yapıldığı bilinmektedir. İşte *em* bunlardan elde edilen ilaçları adlandırılmada kullanılan bir üst-terim niteliğindedir. Türkmen (2006: 307) *ot* ve *em* sözcükleri arasındaki anlam ve mahiyet farklılıklarını belirtirken *ot* kelimesinin bitkilerden yapılan ilaçlar için kullanıldığının açık olduğunu *em* sözcüğünün ise sihir, büyü, okuma, efsunlama gibi bir tedavi için kullanılıyor olması gerektiğini belirtmekle birlikte *em* yalnız büyü değil, deneysel tedavi kapsamında da yer almaktadır. Öte yandan *ot* sözcüğünün KB'de bitkisel ilaçlar dışında 'deva' anlamıyla kullanımı da tespit edilmiştir:

ayur-men bitidim bayatım atı/bu at ol kamuğ törlüg igke otı (3189) "Tanrının adını yazdım; bu ad her türlü derde devadır" dedi."

sakınuk kişi ol kişi üdrümi/muñadımska barça bu ol ot emi (2191) "İnsanların seçkini takva sahibi olan kimsedir; o bütün muhtaçlara ilaç ve devadır."

yème yakşı aymış kişi üdrümi/cefacı et özke otı hem emi (6361) "İnsanların seçkini çok güzel söylemiş; onun sözü cefacı vücuda karşı bir çare ve tedbirdir."

Bununla birlikte 'tbbî bitki, yararsız bitki ve tohumlar ve zehirli bitkiler için ortak ad' olan *ot* sözcüğünün temel anlamı 'ekilmeden doğal olarak yetişen bitkiler' olup sonradan anlam genişlemesine uğramıştır.

em sözcüğü DLT'de 'deva, çare' (I, 38, 95, 407; II, 363; III, 157) anlamlarıyla yer almıştır. *ot* ile ikileme teşkil etmesi yanında Clauson'a göre (1972: 155) *sem* ve *yöründek* ile de ikileme teşkil eder, XIV. yüzyıla kadar Uygur, Hakanlı, Kıpçak, Çağatay, Osmanlı metinlerinde görülür. DLT'de *em sem* 'ilaç' (I, 407) şeklinde ikilemeye de yer verilmiş olmakla birlikte KB'de *sem* kelimesi tespit edilememiştir. *em* sözcüğü *ot* sözcüğüne göre bir üst-terim durumundadır. Halk hekimliğinde kullanılan her tür tedavi edici uygulama yanında 'her tür sorunun çözümü, her tür derde deva' anlamlarını da taşıyan *em* sözcüğü genellikle *ig* sözcüğüyle eşdizimlenir ve yapı içi karşıtlık oluşturur:

munu men me devlet münüm erdemim/ayu bèrdim emdi igim hem emim (749) "İşte şimdi ben de saadetim, kusur ve erdemlerimi, hastalığım ve ilacımı söyleyiverdim."

bu ay toldı aydı ay ilig kutı/bu igke emi yok tileme otı (1085) "Bu Ay Toldı: "Ey devletli hükümdar, bu hastalığa çare yok, ilaç isteme." dedi."

bu sukruk ig ol bir otı yok emi/anı emleyümez bu dünyâ kamu (2002) "Açgözlülük ilacı ve devası bulunmayan bir hastalıktır; onu bütün dünya kâhinleri bir araya gelse iyileştiremez."

dārū 'ilaç': Farsça kökenli bu sözcüğün *ot* ve *em* sözcükleriyle eş anlamlı olarak

KB'de yalnızca bir kez geçmesi nedeniyle dile yeni girmiş ve yaygınlaşmamış bir sözcük olduğu söylenebilir:

seninde-turur kör buların emi/otağıl dārū birle bolğul kamı (5244) 'Bütün bunların devası sendedir; sen onların doktoru ol; ilaç ver ve tedavi et.'

Humoral Patoloji Kuramı'na göre, dört unsurun (hava, ateş, toprak, su) her birinin eşleştirildiği tatlar (sırasıyla tatlı, acı, ekşi, tuzlu), renkler (sırasıyla kırmızı, sarı, siyah, beyaz) de vardır. Tedavi de bu özelliklere göre yapılır (sırasıyla kuru ilaçlar, sıcak ve nemli ilaçlar, soğuk ve nemli ilaçlar, sıcak ve kuru ilaçlar). Tedavi edici unsurlar bu özelliklerine göre belirlenir. *Kutadgu Bilig'*de:

özün tab'mı men ayayın yoralkızılı sarığlı ürünli kara/bularda birisi birine yağul/yağusa yağıka yağı adrara/ukuşluğ kerek öz taduğ tenleşe/yaraşık ne erse anı ok yesel/kişi yılkı birle adırtı bu oll/taduka yaraşık yése ay oğul (4632-4635) 'Ben senin tabiatını izah edeyim; bu ya kızıl, sarı, ak veya kara olur. Bunlardan her biri diğerlerine düşmandır; düşman düşmana yaklaşınca bu renklerle ayırt edilir. Tabiatı mutedil tutmak için insanın akıllı olması gerekir; uygun olan ne ise ancak o şeyler yenmelidir.'

beyitlerine bakılırsa *ot* ve *em* seçiminde Humoral Patoloji Kuramı'na göre hareket edildiği ve buna göre tedavi edildiği söylenebilir.

otaçı, emçi, kam, mu'azzim, afsünçü

'Sağaltım işini gerçekleştirenler' üst-terimi altına yerleştirilebilecek bu alt-terimler yakın-eş anlamlı olarak görülebilir.

*Kutadgu Bilig'*de 'doktor' ve 'her tür derde derman bulan kimse' anlamında kullanılan *otaçı*, yakın-eş anlamlısı *emçi* sözcüğüne göre kullanım sıklığı daha düşük bir sözcüktür. *otaçı* 'bitkilerle yaptığı ilaçlarla tedavi eden kimse' DLT'de 'hekim, ilaç yapan' (I, 35, 299) anlamlarıyla verilmiştir. *ot* 'bitki, ot, ilaç, zehir' sözcüğüne *+a-* isimden fiil yapım eki ve *-taçı* sıfat-fiil eki getirilmesiyle (*ot+a-taçı*) türemiş ve daha sonra hece teklesmesiyle *otaçı* biçimini almış olmalıdır. *otaçılar Kutadgu Bilig'*de 58. babda iyi ilişkiler kurulması gereken ilim adamları arasında sayılmıştır. *otaçı* sözcüğü *Kutadgu Bilig'*de 'hekim' anlamına gelen diğer sözcüklere göre daha sık geçmektedir.²² Bitkilerle *em* 'ilaç' yaparak tedavi eden kimseler için kullanılan bir

²² *otaçı tirildi tamur kördiler/ol ig kem ne ermiş ayu bērdiler (1057) "Doktorlar toplandı, nabzına baktılar; bu hastalığın, rahatsızlığın ne olduğunu söylediler."*

kerek tut otaçı kerek erse kam/ölüglüğe hergiz asiğ kılmaz em (1065) "İster doktor getir ister kam; ölmekte olana hiçbir ilaç fayda etmez."

diğer sözcük *emçi* (em+çi) olup DLT'de 'ilaç yapan adam, eczacı, doktor' anlamıyla yer almakla birlikte (I, 38; III, 252) *Kutadgu Bilig'*de 'doktor' ve 'her tür derde derman bulan kimse' anlamında da kullanılmıştır.²³ *mu'azzim* ve *afsünçü* birincisi Arapça, ikincisi Farsça kökenli iki sözcük olup kendi aralarında bilişsel eşanlamlı *otaçı* ve *emçi* ile yakın-eş anlamlı olarak değerlendirilebilecek sözcüklerdir:

mu'azzimler birle katılmaknı ayur/bularda basa keldi afsünçilar/bu yel yeklig igke bu ol emçiler / bularka yeme ök katılgı kerek/bu yel yeklig igke okıgu kerek (4361-4362)
 "Muskacılarla ilişkiyi söyler: bunlardan sonra efsuncular (üfürükçüler) gelir; cin ve periden gelen hastalığa bunlar tedavi ederler. Bunlar ile de tanışmak, görüşmek gerekir; cin ve peri çarpmasından gelen hastalıkları okutmak gerekir."

KB'de yalnızca bir yerde geçen *mu'azzim* ve *afsünçü*; *otaçı* ve *emçiden* farklı olarak ilaç ile değil yalnız dua ve sihirli, büyülü sözlerle cin ve periden gelen hastalıkları tedavi eden kişiler için kullanılır. Bunlar özellikle ruhsal hastalıkları tedavi etmekle birlikte tedavi alanları ruh hastalıkları ile sınırlı değildir; sebebi bilinmeyen ve tedavisi zor fiziksel hastalıkların tedavisinde de rol alırlar. İslamiyetten sonra *kam'*ın yerini *afsünçü* almış olmakla birlikte KB'de her ikisinin de yer aldığı görülür. Bu durum

olarda birisi otaçı-turur/kamuğ ig toğaka bu emçi erür (4356) "Bunlardan biri doktorlardır; bütün hastalıkları ve ağrıları bunlar tedavi ederler."

yeme yakşı aymış otaçı hakîm/hakîmler sözini yawuz tigli kim/ölümün yumuşçı ig ol aşnusu/kişi igledimü ölüm koşması (4617-4618) "Yine bilge doktor iyi söylemiş, bilgelerin sözüne kim kötü diyebilir: 'Hastalık ölümün ilk habercisidir; insan hastalandığında ölüm yanbaşındadır.'"

munar menzeyür kör otaçı söziltadu bilgüçi köñli bilgi yazıl/boğuzdın kirür ig kişike aşın/kişig ig karitur tükemez yaşın (4673-4674) "İnsan doğasını bilen, fikir ve bilgisi geniş olan hekim de bu konuda bunu doğrular bir söz söylemiştir: 'İnsana hastalık boğazdan ve yemekle birlikte girer; hastalık insanı ihtiyarlatır ve o ömrünü tamamlayamaz.'"

kişi iglese ot otaçı bërür/otaçı igiñe otm kim kılır (2109) "İnsan hastalanırsa ilacı doktor verir; doktor hastalığına ilacı kim yapar?"

negü tær eşitgil otaçı sözi/munıñ ma'nisi uk tirilgil kozı (4631) "Doktor sözü ne der dinle, bunun manasını anla, sağ kal kuzucuğum."

²³ *kamuğ edgüliükke neñ ol yolçısı/kamuğ ig toğaka neñ ol emçisi (3979)* "Her türlü iyiliğe yol gösteren şey varlıktır; her türlü hastalığı tedavi eden şey varlıktır."

olarda birisi otaçı-turur/kamuğ ig toğaka bu emçi erür (4356) "Bunlardan biri doktorlardır; bütün hastalıkları ve ağrıları bunlar tedavi ederler."

tirig bolsa yalñuk yeme igler ökligün emçi körse otun emler ök (4358) "İnsan hayattayken hastalanabilir; doktora başvurursa doktor o hastalığı ilaçla tedavi eder."

körü barsa yakşı ayur emçiler/aşig az yese er esenin küler (4641) "Dikkat edersen doktorlar çok iyi söylemişler: "İnsan yemeği ne kadar az yerse o kadar sağlıklı ve neşeli olur."

kamlık müessesinin o dönemde hâlâ aktif olduğunu gösterir. *Kam*, *afşünçidan* farklı olarak yalnız *büyü* ile değil, ilaçla da tedavi eder:

seniñde-turur kör bularınñ emi/otağıl dârü birle bolğıl kamu (5244) "Bütün bunların devası sendedir; sen onların doktoru ol; ilaç ver ve tedavi et."

emçi DLT'de (I, 38) 'ilaç yapan adam' olarak verilmekle birlikte günümüz Türkçesine çevirirken *eczacı* sözcüğüyle karşılamak doğru olmaz. *emçi* ve *otaçı* yakın- eşanlamlı sözcüklerdir. *emçi* ve *otaçı* ile yakın- eşanlamlı olan *mu'azzim* ve *afşünçü* ise kendi aralarında bilişsel eşanlamlı sayılabilir. *Mu'azzim* ve *afşünçü* 'tedavi eden' anlambirimciğiyle *otaçı* ve *emçi* sözcükleriyle yakın- eş anlamlı olmuştur. KB'de *mu'azzim* ile yakın- eş anlamlısı *otaçı* arasındaki fark şu şekilde ortaya konmuştur:

otaçı unamaz mu'azzim sözün/mu'azzim otaçika ewrer yüzün/ol aymış otuğ yese igke yarar/bu aymış bitig tutsa yekler yırar (4364-4365) "Doktor, muskacının sözünü beğenmez; muskacı da doktora değer vermez. Birinin sözüne göre ilaç alınursa hastalığa iyi gelir; diğlerinin sözüne göre muska taşırsan cinler senden uzaklaşır."

Görüldüğü gibi *otaçı* bilimsel tedaviyle uğraşan kişi olup günümüzde olduğu gibi muskacı ve üfürükçülerle çatışma o dönemde de söz konusudur.

Bu durumda *otaçı* ve *emçi* yalnızca ilaçla; *mu'azzim* ve *afşünçü* yalnızca muska yazarak, büyü sözler söyleyerek, yani ilaç dışı yöntemlerle tedavi ederken *kam* her iki yöntemi de kullanabilmekte dolayısıyla söz konusu sözcüklerle yakın- eşanlamlı olmaktadır. *kam* sözcüğü DLT'de 'kam, şaman, kâhin' (I, 236, 283; III, 157, 443) olarak verilmiştir. *Kutadgu Bilig*'de alternatif yöntemler yanında ilaç ile de tedavi edebildiği (5244) belirtilen *kam*'ın Karahanlı sahasında 'doktor' anlamında da kullanıldığı söylenebilir.²⁴ Karahanlı sahasında kullanılan bir diğer eş anlamlı sözcük *atasagun* olup DLT'de *ata* sözcüğü açıklanırken (I, 86) ve *sagun* sözcüğü açıklanırken iki yerde tespit edilmiş ve "Türk doktorlarına atasagun denir" (I, 403) şeklinde kaydedilmiş olmakla birlikte *Kutadgu Bilig*'de tespit edilememiştir.

²⁴ *seniñde-turur kör bularınñ emi/otağıl dârü birle bolğıl kamu* (5244) "Bütün bunların devası sendedir; sen onların doktoru ol; ilaç ver ve tedavi et."

kamuğ igke ot ol emi belgülig/ol ig emlegüçi kamu belgülig (3873) "Her hastalığın bir ilacı ve çaresi vardır; bu hastalığı tedavi eden kam da bulunur."

kerek tut otaçı kerek erse kam/ölüglüğe hergiz asıg kılmaz em (1065) "İster doktor getir ister kam; ölmekte olana hiçbir ilaç fayda etmez."

emle-, ota-, şifā bër-

*Kutadgu Bilig'*de 'tedavi etmek' anlamına gelen eşanlamlı sözcükler; *emle-* ve *ota-* sözcükleridir.

DLT'de *emle-* 'ilaçlamak, sağaltmak (yalnız kullanılmaz, "salmamak" ile beraber gelir I, 287, 380; III, 85, 295, 298) dışında *emlel-* 'ilaçlanmak' (I, 296); *emlen-* 'kendine ilaç etmek' (I, 259); *emleş-* 'ilaçlanmak' (I, 242); *emlet-* 'ilaçlatmak, ilaç ettirmek' (I, 266; II, 363) şekilleri de tespit edilmiştir. *Kutadgu Bilig'*de *emle-* sözcüğü *emçi* ve *kam* sözcükleriyle eşdizimlenmiştir. Dolayısıyla *emle-* işinin yalnızca bitkisel ilaç tedavisiyle sınırlı olmadığı, her tür hastalığın, bu arada akılsızlık ve bilgisizlik hastalığının da, çok değişik uygulamalarla tedavi edilmesini karşılayan bir sözcük olduğu söylenebilir:

kamug işke ot ol emi belgüliüg/ol iş emlegüçi kamu belgüliüg (3873) "Her hastalığın bir ilacı ve çaresi vardır; bu hastalığı tedavi eden kam da bulunur."

tirig bolsa yalñuk yème işler ökligin emçi körse otun emler ök (4358) "İnsan hayattayken hastalanabilir; doktora başvurursa doktor o hastalığı ilaçla tedavi eder."

bu sukluk iş ol bir otı yok emilani emleyümez bu dünyā kamu (2002) "Açgözlülük ilacı ve devası bulunmayan bir hastalıktır; onu bütün dünya kâhinleri bir araya gelse iyileştiremez."

bu beglik işiñe otı ög bilig/ukuş birle emle ay kılkı silig (1970) "Beylik hastalığının ilacı akıl ve bilgidir; ey yumuşak huylu, onu akılla tedavi et."

ota- 'ilaçla tedavi etmek'; *ot* isim köküne +a- isimden fiil yapım eki getirilerek türetilmiştir. DLT dizininde *ot* iki ayrı madde başında verilmesi gerekirken üç ayrı madde başında verilmiş, buna karşın iki ayrı madde başında verilmesi gereken *ota-* 'ısınmak, odun yakmak; ilaç yapmak' (1972: 89) aynı madde başında verilmiştir. Kaşgarlı (III, 252) *ol otuñ otadı* 'o odunla ısındı, odun yaktı' örneğini verdikten sonra bunun ince bir lûgat olduğunu ve yalnızca Yağma ve Yemek dilince olduğunu kaydetmiştir. Bunun dışında *emçi anar ot otadı* 'hekim ona ilaç yaptı' örneğini vermiştir ki bizi ilgilendiren anlam budur.

seniñde-turur kör bularñ emi/otağıl dārū birle bolğil kamu (5244) "Bütün bunların devası sendedir; sen onların doktoru ol; ilaç ver ve tedavi et."

*Kutadgu Bilig'*deki *şifā bër-* birleşik fiili de yakın-eşanlamlı olarak düşünülebilir:

ilig aydı teñri küdeşgey anı/şifā berge kolsa kopurğay anı (6245) "Hükümdar: "Onu Tanrı korusun; o isterse şifa ihsan ederek onu ayağa kaldırr, dedi."

şifā sözcüğü, KB'de hastalık karşıtı bir sözcük olarak 'sağlık, sıhhat' anlamında kullanılmıştır:

du'ā kaldı ilig kör açtı tilig/şifā koldı rabdm kötürdi elig (1110) "Hükümdar dua etti, elini kaldırarak Tanrıdan şifa diledi."

igimke şifā sen sakınçka sewinç/muñumka tayançım irikse awınç (3773) "Sen hastalığıma şifasin, kederime sevinçsin, derdime dermansın; sıkıntılı zamanımda da beni teselli eden sensin."

ig, kem, toğa

*Kutağgu Bilig'*de 'hastalık' anlamında kullanılan eşanlamlı sözcükler *ig* ve *kem* olup *toğa* sözcüğü de hastalık belirtisi olan 'ağrı' anlamında yakın-eşanlamlı bir sözcük olarak geçmektedir.

ig 'hastalık' sözcüğü genellikle karşıt-anlamlıları *em*, *ot* sözcükleri ile eşanlamlıları *kem*, *toga* sözcükleri ve *ölüm* sözcüğüyle eşdizimlenmiştir.²⁵ *kem* 'hastalık' sözcüğü

²⁵ *munu men me devlet münüm erdemim/ayu bėrdim emdi igim hem emim* (749) "İşte şimdi ben de saadetim, kusur ve erdemlerimi, hastalığım ve ilacımı söyleyiverdim."

bu ay toldı aydı ay ilig kutı/mėni tuttı ol ig añar yok otı (1070) "Ay Toldı: "Ey devletli hükümdar, beni çaresi olmayan bir hastalık tuttu" dedi."

bu ay toldı aydı ay ilig kutı/bu igke emi yok tileme otı (1085) "Bu Ay Toldı: "Ey devletli hükümdar, bu hastalığa çare yok, ilaç isteme." dedi."

bu beglik igiñe otı ög bilig/lukuş birle emle ay kılka silig (1970) "Beylik hastalığının ilacı akıl ve bilgidir; ey yumuşak huylu, onu akilla tedavi et."

bu sukluk ig ol bir otı yok emilani emleyümez bu dünyā kamı (2002) "Açgözlülük ilacı ve devası bulunmayan bir hastalıktır; onu bütün dünya kahinleri bir araya gelse, yine tedavi edemezler."

kişi iglese ot otaçı bėrür/otaçı igiñe otın kim kilur (2109) "Kişi hastalanınca ilacı doktor verir; doktorun hastalığına kim ilaç yapar."

boğuzdm kirür ig kişiğe kemi/boğuzdm bolur hem añar ot emi (2895) "Hastalık ve rahatsızlık insana boğazdan gelir; tedavi ve ilaç da boğazdan olur."

bayat tapğı birle özin emgetür/tapuğ birle yazuk igin emletür (3149) "Tanrıya ibadet ederek kendisini zahmete veriyor; ibadetle günah hastalığını tedavi ediyor."

ayur-men bitidim bayatım atı/bu at ol kamuğ törlüg igke otı (3189) "Tanrının adını yazdım; bu ad her türlü derde devadır" dedi."

kamuğ igke ot ol emi belgülg/ol ig emlegüçi kamı belgülg (3873) "Her hastalığın bir ilaç ve çaresi vardır; bu hastalığı tedavi eden kam da bulunur."

ol aymış otuğ yėse igke kıziğ tutma ewde uzun begsizin (4365) "Birinin sözüne göre ilaç alırsa hastalığa iyi gelir; diğzerinin sözüne göre muska taşırsan cinler senden uzaklaşır."

bu erdi meniñ bu igimke emil/sewindürdi emdi meniñ könlümi (5021) "Benim hastalığımın devası buydu, artık içim rahat etti."

yana ma bu arzū maña boldı ig/muni emlemese özüm barğu yėg (3871) "Bu arzu artık benim için bir hastalık oldu; bunun burada tedavisine imkân yoksa benim oraya gitmem gerekir."

Güney Batı Anadolu'da bir kronik, ağrılı, kardiyak hastalık için kullanımını sürdürmektedir. 'Kötü' anlamındaki *kem* sözcüğüyle karıştırılmamalıdır (Clauson 1972: 720). KB'de *ig* sözcüğüne kıyasla daha seyrek bir kullanımı söz konusudur:

otaçı tirildi tamur kördiler/ol ig kem ne ermiş ayu bērdiler (1057) "Doktorlar toplandı, nabzına baktılar; bu hastalığın, rahatsızlığın ne olduğunu söylediler."

boğuzdım kirür ig kişike kemi/boğuzdım bolur hem anar ot emi (2895) "Hastalık ve rahatsızlık insana boğazdan gelir; tedavi ve ilaç da boğazdan olur."

olarda birisi otaçı-turur/kamuğ ig toğaka bu emçi erür (4356) "Bunlardan biri doktorlardır; bütün hastalıkları ve ağrıları bunlar tedavi ederler."

tirig bolsa yalñuk yēme igler ökligin emçi körse otun emler ök (4358) "İnsan hayattayken hastalanabilir; doktora başvurursa doktor o hastalığı ilaçla tedavi eder."

otaçı tirildi tamur kördiler/ol ig kem ne ermiş ayu bērdiler (1057) "Doktorlar toplandı, nabzına baktılar; bu hastalığın, rahatsızlığın ne olduğunu söylediler."

kamuğ edgüülükke neñ ol yolçısı/kamuğ ig toğaka neñ ol emçisi (3979) "Her türlü iyiliğe yol gösteren şey varlıktır; her türlü hastalığı tedavi eden şey varlıktır."

ölür erdi erse kamuğ iglegen/kışı kalmağay erdi rüzî yēgen/bayat edgü kılğay bu igdin sēni/köñülün çökürme sen inç yat köni (1108-1109) "Bütün hasta olanlar ölseydi dünyada rızık yiyecek insan kalmazdı; Tanrı seni bu hastalıktan kurtaracaktır; gönlünü çökertme, müsterih ol."

ig ol aşnu erke ölüm tutğaki/ölümde tatıg yok ayā er sakı (3580) "İnsan için hastalık her şeyden önce ölümün habercisidir; ey insanların ihtiyatlısı, ölüm zevkli bir şey değildir."

ig ol kör kişike ölüm koldaşı/ölüm ol kişike tiriglik tuşı (4359) "İnsan için hastalık ölümün arkadaşıdır; yaşayan her insan için de ölüm vardır."

tirig yalñuk oğlı igin igler ök/kamuğ ig ölüm birle kesmez bu kök (5991) "Hayatta insanoğlu her vakit hastalanabilir fakat her hastalık bu kökü ölümle kesmez."

bu ay toldımın kör igi ağrudı/ummıçsız bolup cāndın elgin yudı (1115) "Bak bu Ay Toldı'nın hastalığı ağırlaştı; ümidini keserek candan elini yudu."

ağır ig bile sen özün yalñuzun/negü teg kılur sen ay urğı tüzün (6187) "Sen tek başına bu ağır hasta halinde ne yaparsın ey asil insan."

yanut bērdi ögdülmiş açtı sözün/kadaşı igi hāli ne erdükin (6236) "Ögdülmiş yanıt verdi; söze başlayarak kardeşinin hastalığını ve durumunun nasıl olduğunu (sordu)."

anı kim küdezür igin kim körür/ol ig birle yalñuz negü teg yatur (6241) "Ona kim hizmet eder, hastalığına kim bakar; o hasta hasta yalnız başına nasıl orada kalır."

yori bar meniñdin yēme ök ayıt/negü ol igin kör me köñlin awıt (6282) "Git, benim tarafımdan da hatırını sor; hastalığına bak, nasıldır; kendisini teselli et."

tutup çaldı yērke ağır ig kelip/töşekke kirip yattı muñluğ ulıp (1056) "Ağır hastalık geldi, onu tutup yere vurdu; acılar içinde inleyerek yatağa düştü."

asığ kılmağı künde arttı igi/koradı küçi künde yetti ögi (1062) "Fayda etmedi, hastalığı günden güne arttı; kuvveti günden güne azaldı ve gittikçe şuurunu kaybetti."

könjül arzū birle kalı iglese/tilek bulsa onlur kemi belgülig (3874) "Eğer gönül bir şeyi arzular ve bu arzu onda hastalık derecesine varırsa o ancak dileğini bulmakla şifa bulur."

toğa 'hastalık, ağrı' VIII. yüzyıl Budist Uygur metinlerinden itibaren tanıklanabilmektedir (Clouston 1972: 466). KB'de 'hastalık' anlamı yanında hastalığın kendisi değil belirtisi olan 'ağrı' anlamında da kullanılmış olan sözcük *ig* ve *kem* sözcükleriyle yakın-eşanamlı olarak değerlendirilebilir:

kamuğ edgülikke neñ ol yolçısı/kamuğ ig toğaka neñ ol emçisi (3979) "Her türlü iyiliğe yol gösteren varlıktır; her türlü hastalığı tedavi eden varlıktır."

olarada birisi otaçı-turur/kamuğ ig toğaka bu emçi eriür (4356) "Bunlardan biri doktorlardır; bütün hastalıkları ve ağrıları bunlar tedavi ederler."

yawuz kılma könlünj tiliñni yığ alyazukka kefarete bolur ig toğa (5979) "Gönlüne fena şeyler getirme, böyle şeyler söyleme; ağrı ve hastalık günahlara kefarete olur."

esen, igsiz 'sağlıklı' ve *esenlik, igsizlik* 'hastaliksızlık' sözcükleri de morfolojik olarak eşanamlı hale gelmiş sağlıkla ilgili yakın-eşanamlı sözcüklerdir:

esen tut meni sen tuçı igsizin/bayutğıl çığay kılmağıl neñsiz (3757) "Sen beni daima sıhhat içinde ve sağ tut; zenginleştire ve hiçbir vakit fakir ve malsız bırakma."

boğuzdm kirür ig kişike aşım/kışig ig kartur tükemez yaşım/boğuzuz küdez tutçı igsiz yorılkılur ig kişiniñ yüzini ışın (4674-4675) "İnsana hastalık boğazdan ve yemekle birlikte girer; hastalık insanı ihtiyarlatır ve o insan ömrünü tamamlayamaz. Boğazı daima gözet ve hasta olmamağa çalış; hastalık insanın yüzünü sarartır."

tiriglik kerek bir tuçı igsizin/tapımsa kıyüksız yarutsa yüzün (482) "Doğrulukla hizmet edip yüzünü ağartmak için insana lazım olan şeylerden biri hastaliksız geçen hayattır."

esenlik tilese kör igsizlikin/az atlıg otuğ ye tiril ay tiğın (4642) "Daima sağlıklı olmak ve hiç hastalanmamak istersen "az" adlı ilaç ye ve öyle yaşa, ey beyzadem."

3. Sonuç

Kutadgu Bilig bir öğüt kitabı olarak kişiyi saadete eristirecek birçok öğüt içerir. Bu öğütler içinde sağlığı korumakla ilgili olanlar dikkati çekicidir. *Kutadgu Bilig*'de çok sayıda eşanamlı dil unsuru yer alır. Bunların büyük bir kısmını sözlükle ilgili eş anlamlı sözcükler oluşturur. Bu çalışmada çok sayıdaki bu eş anlamlı sözcük arasında yer alan sağlık kavramsal alanıyla ilgili *ig*, *kem*, *toğa*; *em*, *ot*; *emçi*, *otaçı*, *kam*; *mu'azzim*, *afsünç*; *emle*, *ota*-, *şifâ* (*bër*-); *esen*, *igsiz*; *esenlik*, *igsizlik* sözcükleri ele alınmıştır. Sağlıkla

ilgili eşanlamlı sözcüklerin çokluğu eski Türk tababet geleneğini devam ettiren Karahanlı sahası Türklüğünün sağlıkla ilgili çok çeşitli uygulamalarının göstergesidir. Bu arada tababet alanında Arap, Fars, Hint, Çin gibi yabancı topluluklarla da bilgi alışverişinde bulunmaları nedeniyle yeni sözcükleri de ödünçleyerek söz varlıklarını zenginleştirmişlerdir.

Eş anlamlılık, dil unsurları arasındaki etkileşim sonucunda ortaya çıkar. Sözcükler çok uzun bir zaman sürecinde anlamca birbirlerine yaklaşırlar. Mutlak eş anlamlılık için iki sözcüğün her bağlamda birbirinin yerini tutabilmesi gerekir ve bu çalışmada mutlak eş anlamlı sözcük görülmemiştir. Yakın-eş anlamlı sözcükler ise anlamın özünü büyük ölçüde paylaşmasına karşın bütün bağlamlarda birbirinin yerini tutamazlar. Yakın-eşanlamlılar, farklı doğruluk koşulları olan, bilişsel, duygusal-çağrışimsal anlamları farklı olan, her bağlamda yer değiştiremeyen dil unsurlarıdır. Alt anlamlılıkla yakın eşanlamlılık arasında sıkı bir ilişki vardır. Bu durumda *Kutadgu Bilig*'de *kam* sözcüğü 'hem ilaçla hem de sözle (sihirli sözlerle) tedavi eden' anlamlarıyla bir taraftan *otaçı* ve *emçi* diğer taraftan *mu'azzim* ve *afsünçi* sözcükleriyle yakın-eşanlamlı olarak kabul edilebilir. Yine *esen*, *igsiz* sözcükleri ile *esenlik*, *igsizlik* sözcükleri de kendi aralarında yakın-eşanlamlı olarak görülebilir. *ig*, *kem*, *toğa* sözcükleri de zaman içinde anlamları birbirine yaklaşmış yakın-eşanlamlı sözcüklerdir. *em*, *ot* sözcükleri için de aynı şeyler söylenebilir.

Bilişsel eşanlamlılar aynı kavrama gönderimde bulunmakla birlikte duygusal-çağrışimsal anlam farkı, stilistik farklılıklar, ifade tarzındaki farklılıklar, söylem alanındaki farklılıklar gibi farklılıklar gösterirler. *Kutadgu Bilig*'de yalnızca bir yerde geçen Arapça kökenli *mu'azzim* ve Farsça kökenli *afsünçi* sözcükleri 'yalnız sözle (yazılı veya sözlü olarak yaratıcıyı ululayan sözlerle, dua, sihirli sözlerle) tedavi eden' anlam birimciği ile kendi aralarında bilişsel eşanlamlı olarak gösterilebilir.

Bütün bu değerlendirmelerden sonra *Kutadgu Bilig*'de daha çok yakın-eş anlamlı sözcüğün olduğu söylenebilir.

Kaynaklar

- ARAT, Reşit Rahmeti (1991) *Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: TDK Yayınları.
ARAT, Reşit Rahmeti (1988) *Yusuf Has Hacib: Kutadgu Bilig - Çeviri*, Ankara: TDK Yayınları.
ATALAY, Besim (1998-1999) *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi (I-IV)*, Ankara: TDK Yayınları.
CLAUSON, Sir Gerard (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
CRUSE, A. D. (1986) *Lexical Semantics*, Cambridge: Cambridge University Press.
DANKOFF, Robert (1983) *Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic*

- Mirror for Princes, translated, with and introduction and notes*, USA: University of Chicago Press.
- DANKOFF, Robert and KELLY, James (1985) *Türk Şiveleri Lügati*, USA: Harvard Üniversitesi Basımevi.
- DÖKMECİ, İsmet (2012) *Tıp Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İstanbul Tıp Kitabevi.
- ERDAL, Marcel (1991) *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to Lexicon*, C. II, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- KAŞGARLI MAHMUD (1941) *Divanü Lügat-it Türk Tercemesi*, C. III, Çev. Besim ATALAY, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LYONS, John (1981) *Language and Linguistics*, Cambridge University Press.
- LEECH, G. (1981) *Semantics. The Study of Meaning*, Harmondsworth: Penguin Books.
- MURPHY, Ö. L. (2003) "Semantic Relation and the Lexicon: antonymy, synonymy, and other paradigms", *Acta Linguistica Hafniensia* 36(1): 155-189.
- NECİP, Emir Necipoviç (1995) *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (çeviren: İklil KURBAN), Ankara: TDK Yayınları.
- PALMER, Frank Robert (1976) *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PİLTEN, Ş. (2013) *Türk Dilinde Izdırıp Söz Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SERTKAYA, O.F. (1997) "Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış" *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, Ankara: AKM Yayınları, 349-357.
- TÜRKMEN, Seyfullah (2006) *Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kırıkkale.
- ULLMAN, S. (1972) *Semantics: An Introduction to the Science of Meaning*. Oxford, UK: Basil Blackwell.
- YAYLAGÜL, Özen (2010) *Ebvâb-ı Şifâ*, Ankara: KÖKSAV Tengrim Türklük Araştırmaları Dizisi.
- YUSUF HAS HACIB, *Kutadğu Bilig (Metin)*, (Hazırlayan: Mustafa S. KAÇALIN), T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Özen Yaylagül Üstünel <https://orcid.org/0000-0001-5632-6999>

Prof. Dr., 19 Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Adres: OMÜ Kurupelit Kampüsü 55200 Atakum/SAMSUN

e-posta: ozeny@omu.edu.tr

Yazı bilgisi:

Alındığı tarih: 25 Kasım 2019

Yayına kabul edildiği tarih: 16 Mart 2020

E-yayın tarihi: 4 Ağustos 2020

Çıktı sayfa sayısı: 19

Kaynak sayısı: 21